

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XV ƏSR AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜFİ MƏTNLƏRİNİN TƏDQIQI

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Şəfa Qüdrət qızı Muradova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Rafiq Yusif oğlu Əliyev

filologiya elmləri doktoru, professor
Sənan Məmmədəli oğlu İbrahimov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zəkulla Niftulla oğlu Bayramlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya Şurasının
sədri

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qədim tarixi köklərə, ənənələrə əsaslanan klassik Azərbaycan poeziyası öz zənginliyi və rəngarəngliyi ilə ümumi Şərq – İslam ədəbiyyatında özünəməxsus yerə sahibdir. Bu rəngarəngliyi və zənginliyi yaradan klassik Azərbaycan şairləri ümumilikdə Şərq – İslam poeziyasının formalaşmasında böyük rol oynamışlar. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının koloritlərindən biri də bu ədəbiyyatın bünyəsində böyük inkişaf yolu keçmiş təsəvvüfün yer almasıdır. Professor Yaqub Babayevin təbirincə desək: *“Əgər təriqət ədəbiyyatı nümunələrini orta əsrlər ədəbiyyatımızın bədii məhsulları içərisindən çıxarsaq, yerində az şey qaldığını, ədəbiyyatımızın çox əsrlik bir dövrünün kasıb bir görkəmə düşdiyünü görürük”*¹.

Əldə edilən ilk yazılı ədəbiyyat nümunələrindən başlayaraq Azərbaycan poeziyasının ruhuna hopmuş təsəvvüf özünü XV əsr ədəbiyyatında daha dolğun şəkildə göstərir. Başlanğıcda fəlsəfi cərəyan kimi formalaşan sufizm, getdikcə bədii ədəbiyyata da təsir göstərməyə başlayır. Həllac Mənsur, Cəlaləddin Rumi, Mahmud Şəbüstəri kimi sənətkarların simasında sufi ədəbiyyatı yüksələn xətt üzrə inkişaf edir, özündən sonra gələn poeziya nümunələrinin tərəqqisi üçün bədii zəmin yaradır.

Özündə bir çox fəlsəfi cərəyanların ünsürlərini daşıyan təsəvvüfün zəminində əsas etibarilə İslam dini dayanır. Sufizmin mahiyyəti Allahın həqiqətlərini dərk etməkdən ibarətdir. Təsəvvüf eşq yolunu tutan dərvişin sınaq üçün verilmiş dünya həyatında özünü pak və təmiz saxlayaraq gəldiyi ilkinliyə qayıtmaq naminə gedilən yolun qayda və qanunlarından bəhs edən ali düşüncə tərzidir. Ruhların Allahdan ayrılıb gəldiyinə inanan və yenidən Allahın dərğahına qayıtmaq üçün üz tutduqları məhrumiyyət və sınaqlarla dolu eşq yolunda Şəriət, Təriqət, Həqiqət və Mərifət mərhələlərindən keçərək Allah rızasını qazanan sufilərə görə, insan mütləq varlığın zərrəsi olub, mövcudluğu ilə Allahın tək və şəriksiz olduğunu təsdiq etmək üçün xələq olunmuşdur.

¹ Babayev, Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər) / Y.M.Babayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014, – s. 99.

Yaradılmış hər bir məxluq sonda ayrıldığı ilkinliyə – Haqqa dönməlidir. Bu qayıdış “vəhdəti-vücut” adlanır. Vəhdətə qovuşmaq istəyən salik könül evini kəsərət aləminin çirkablarına qərç olmasından qorunmalıdır.

Sufilik bütün müsəlman cəmiyyətlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da yayılmış və bu xalqın mədəniyyətində dərin iz buraxmış, onun sosial-ictimai həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Digər dövlətlərdən fərqli olaraq Azərbaycanda sufilik və sufi ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalar son dövrlərə aiddir. Tarixən çox zəngin təsəvvüf mədəniyyəti olan bu ölkənin bəşəri dəyərlər olan fəlsəfə, ədəbiyyat, musiqi, memarlıq, sənətkarlıq, folklor kimi bir çox sahələrin formalaşması və inkişafında sufizmin müsbət təsirləri olmuşdur. Əvhədi, Nəsimi, Füzuli, Nigari kimi sufi şairlərin zamanı qabaqlayan əsərlərilə yanaşı az məlum olan yaxud da hələ heç tanımadığımız bir çox sufi ədib və onların əsərləri zamanın qaranlıq səhifələrindən çıxarılaraq işıqlandırılacaqları, tədqiq olunaçaqları günü gözləyir. Yerləşdiyi coğrafi məkandan asılı olaraq, Azərbaycan maddi-mənəvi nemətləri ilə hər zaman dünyanın marağına səbəb olmuşdur. Bu maraq başqa sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatımız üçün də həmişə müsbət nəticələnməmişdir. Şərqi ölkələri içində özünəməxsus yeri olan Azərbaycan zaman-zaman istilalara məruz qalmış, bir çox abidələri məhv edilmiş, dəyişdirilmiş, başqa-başqa ölkələrə daşınmışdır. Azərbaycan milli sərəvtləri içində ədəbiyyatımızı öyrənmək üçün yeganə mənbə olan əlyazma mətnlərimiz də bu tarixi yolu keçmişdir. Dünyanın bir çox kitabxanalarında rast gəlinən Azərbaycan əlyazma kitabının araşdırılması, tədqiqi ədəbiyyat aləminin qarşısında duran böyük vəzifələrdən biridir.

Uzun müddət Sovet imperiyası tərkibində yaşadığımızı görə klassik irsimizin tədqiqi zamanı bir sıra yanlışlıqlar baş vermişdir. Sovet ideologiyasında dinə müxalif mövqə əsas yer tuturdu. Belə dünyagörüş klassik irsimizin öyrənilməsinə birtərəfli münasibət formalaşdırırdı. Çünki, Azərbaycan orta çağ ədəbiyyatı bütünlüklə, İslam dini əsasında yaranmış sufizmin bədi ədəbiyyata köçən poetik məcmusudur. Bu konsepsiyadan kənar araşdırma xeyli müddət təsəvvüfi mahiyyətli bəzi abidələrin üzə çıxarılmamasına, klassik ədəbiyyatın səhv istiqamətdə aparılan tədqiqinə və klassiklərimiz haqqında düzgün olmayan məlumatlara səbəb olmuşdur.

Zaman keçdikcə, ədəbiyyatımızın tədqiqinə olan yanaşma tərzində dəyişmişdir. Bu gün klassik irsimizin dəyərincə araşdırılmasına, dini ideologiyaya qarşı quruluşun sərt münasibətdən dolayı baş vermiş səhvlərin aradan qaldırılmasına böyük ehtiyac var. Klassik irsimizin ilk abidələri ilə bərabər ədəbiyyatımızda yer tutan, inkişaf etməkdə olan poeziyamızın cövhərinə çevrilən təsəvvüf XV yüzillikdə daha geniş mahiyyət kəsb etməyə başladı. Belə ki, qədim dövrlərdə bu və ya digər səbəblərdən fars, ərəb dillərinin təsirində olmasına baxmayaraq, böyük bir zəmin üzərində yaranıb inkişaf edən, Həsənoğlu, Qul Əli, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi qələmində cilalanan Azərbaycan dili bu dövrdə özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı. XV əsr klassik ədəbiyyatın özünəməxsus keyfiyyətlərinin ən önəmlisi anadilli poeziyamızda sufi dünyagörüşünün daha dolğun ifadə olunmasıdır. Əsərlərin bədiyyatını şərtləndirən məcazlar sisteminin sırasında məhz sufi rəmzlərinin geniş planda əksi bu dövr şairlərinin ustalığından xəbər verir.

Bir sıra çətinliklər olmasına baxmayaraq, tədqiqatçılarımız bu sahədə böyük işlər görmüş, həm Azərbaycanda həm də dünyanın bir çox kitabxanalarında qorunan əlyazma mətnlərini üzə çıxarmış və tədqiq etmişdirlər. Məlum olduğu kimi sovet dövründə bu sahənin tədqiqi qadağan edildiyi üçün təsəvvüf ədəbiyyatının, sufizmin tədqiqinə həsr olunmuş bütün əsərlər müstəqillik illərində qələmə alınmışdır. Xüsusilə Nəsimi, Füzuli kimi şairlərin yaradıcılığına yeni prizmadan yanaşılmış, onların əsərlərində mövcud olan sufizm, təsəvvüfi mənalara aşkar edilərək tədqiq edilmişdir. Azərbaycanda son dövrlərdə sufizmə aid tədqiqat işlərinin ərsəyə gəlməsində Azadə Musayeva², Teymur Kərimli³, Nəsim Göyüşov⁴, Nəzakət Məmmədli⁵, Səadət Şıxıyeva⁶,

² Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk “Divan”ı. (İlkin qaynaqlar əsasında araşdırmalar və türk “Divan”ı əlyazmalarının müqayisəli mətninin transfoneliterasiyası): [2 cildə] / A.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2012. – 610 s.

³ Kərimli, T. Çağdaşımız Nəsimi / T.Kərimli. – Bakı: Elm, – 2019. – 278 s.

⁴ Göyüşov, N. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri / N.Göyüşov. – Bakı: Tural-Ə Nəşriyyat Poliqrafiya mərkəzi, – 2001. – 240 s.

⁵ Məmmədli, N.F. Azərbaycandan Dünyaya Doğan Günəş Seyyid Yəhya Şirvani və Xəlvətlik / N.F.Məmmədli. – Bakı, – 2016. – 232 s.

⁶ Şıxıyeva, S. Nəsiminin ədəbi-nəzəri görüşləri: tətbiq şəkilləri və nəzəri biliklər prizmasından // – Bakı: Sivilizasiya, – 2017. – c. 6, №1, (33), – s. 207-219.

Xuraman Hümətova⁷ kimi tanınmış alimlərin müstəsna xidmətləri vardır. Seyid Yəhya Bakuvi əlyazmalarının tədqiq və araşdırılmasına aid bir sıra işlər Mehmet Rıhtıma aiddir. O, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda və İstanbul kitabxanalarındakı əlyazmalar üzərində araşdırmalar apararaq, Bakuvinin əsərlərini tədqiq etmiş, “Şərq ədəbiyyatında xəlvətlik təsəvvüfi görüşlərinin təşəkkülü və Seyid Yəhya Bakuvi yaradıcılığı” mövzusunda dissertasiya işi yazmış, “Seyid Yəhya Bakuvi və xəlvətlik” kitabını nəşr etdirmişdir. O, müxtəlif qaynaqlardan istifadə edərək, Seyid Yəhya Bakuvinin əsərlərinin tam siyahısını müəyyənləşdirməyə nail olmuşdur⁸.

Əsərlərinin böyük bir qismini ərəb-fars dillərində yazmış olan Seyid Yəhya Bakuidən tutmuş yaradıcılığının müəyyən qismi XVI əsrin əvvəllərinə təsadüf edən Həbibiyə qədər bütün sənətkarların doğma dilimizin sonrakı inkişafına zəmin yaratmaq üçün xidmətləri olmuşdur. Dilimizin üslubi incəlikləri, sadəlik, şirinlik, poetiklik və obrazlılığı imkan verir ki, fəlsəfi mahiyyətli mürəkkəb fikirlər anlaşıqlı tərzdə oxucuya çatdırılsın. XV əsr poeziyasına xas bütün bu xüsusiyyətlər Şah Xətəinin tarixdə ilk dəfə olaraq, dilimizi dövlət dili elan etməsinə zəmin yaratmışdır. Bunun məhz adı çəkilən hökmdar tərəfindən həyata keçirilməsini onun şairliyi ilə izah etmək olar. O da danılmazdır ki, Xətəini və eləcə də ondan sonra gələn bəzi ədəbi simaları böyük şair kimi yetişdirən XV əsr ədəbi mühiti idi. Ona görə də bu dövrün sənətkarları haqqında müfəssəl və səhih məlumat vermək ümumən orta çağ ədəbiyyatımızın dərin və əhatəli öyrənilməsinə xidmət edir.

Təqdim edilmiş namizədlik dissertasiyası ona görə aktualdır ki, burada XV yüzillik klassik Azərbaycan ədəbiyyatı sistemli şəkildə öyrənilmiş və tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu tələbdən çıxış edərək, həmin dövr sənətkarlarının yaradıcılığı araşdırılmış, sufilik ədəbi cərəyan kimi təfəkkür süzgəcindən keçirilmiş və təsəvvüfün əsas atributu olan sufi rəmzləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı XV əsr sufi

⁷ Hümətova, X. Təsəvvüf Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində: / Hümətova X. – Bakı: Optimist – 2023. – 198 s.

⁸ M.C.Rıhtım. Şərq ədəbiyyatında xəlvətlik təsəvvüfi görüşlərinin təşəkkülü və Seyid Yəhya Bakuvi yaradıcılığı: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, –2005. – 165 s.

mətnləridir. Eləcə də, təsəvvüfi poeziyanın özəyini təşkil edən sufi rəmzləri, sufizm nəzəriyyəsi də işin obyektinə daxildir.

Tədqiqatın predmeti əlyazma qaynaqları, sufizmi nəzəri cəhətdən araşdıran Azərbaycan və əcnəbi tədqiqatçıların əsərləri və XV əsr sufi şairləri haqqında yazılan tədqiqat işləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi əlyazma qaynaqlarında poetik sufi mətnlərinin araşdırılması, XV əsr Azərbaycan sufi poeziyası haqqında müfəssəl məlumat vermək, sufi rəmzlərinin poeziyada işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi zamanı ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat metodları nəzərə alınmış, müqayisəli, tarixi-müqayisəli, semiotik və sistemləşdirmə tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1) XV əsr poetik sufi mətnlərinin əlyazma qaynaqları əsasında araşdırmaq və XV əsr ədəblərinin tədqiq tarixini öyrənmək;

2) Şeyx İbrahim Gülşəni yaradıcılığı əsasında təsəvvüfdə Allah rızasını qazanmaq üçün gedilən yolda zəruri sayılan mürid-mürşid münasibətlərini araşdırmaq;

3) Həqiqi və Həbibî yaradıcılığında klassik poeziyamızda xüsusi yer tutan hürufi dünyagörüşü və Nəsimi təsirinin bədii trayektoriyasını cızmaq;

4) Sufi rəmzlərini nəzəri aspektdə işləmək və XV əsr sufi poeziyasının əsas tərkib hissəsi olan təsəvvüf rəmzlərini nümunələr əsasında şərh etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada XV əsrdə yaşayıb yaratmış şairlərdən Seyid Yəhya Bakuvi, Dədə Ömər Rövşəni, Şeyx İbrahim Gülşəni, Xəlili, Əfsəhəddin Hidayət, Mirzə Cahənşah Həqiqi, Nemətullah Kişvəri və Həbibî irsinin tədqiq tarixi, həyat və yaradıcılığı əsasında XV əsrin ədəbi mənzərəsi haqqında dolğun təəssürat yaradılmışdır.

Sufi poeziyası ilk dəfə olaraq əlyazma qaynaqlarına əsasən təhlil olunmuş, XV əsrə aid bəzi sufi mətnləri əlyazma qaynaqlarından üzə çıxarılaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu dövr şairlərinin əldə olan əsərləri əsasında sufi rəmzləri geniş şəkildə şərh

olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada sufizm nəzəriyyəsi geniş şəkildə açıqlanmışdır. Eyni zamanda, təsəvvüf tədqiqatçılarının əsərlərinə istinad edilərək, sufizmin həm fəlsəfi cərəyan kimi mahiyyətindən danışılmış, həm də poeziyadakı mövqeyi araşdırılmışdır. Həmçinin XV əsr irfani poeziyada təsadüf edilən bədii təsvir və ifadə vasitələri, sufi rəmzlərinin nəzəri tərəfləri tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, elmi işdə əlyazma qaynaqlarında XV əsr söz ustalarının əsərləri araşdırılmış və tədqiq olunmuşdur. Bu dövrdə yaşayıb yaratmış şairlərin yaradıcılığı əsasında sufi rəmzlərinin nəzəri tərəfləri araşdırılmış və məcazlar sistemi müvafiq nümunələrlə təhlil olunmuşdur.

Dissertasiya klassik Şərq poetikasını öyrənmək, bu sahədə müqayisəli araşdırmalar və nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq baxımından elmi əhəmiyyət daşıyır. Əsərin klassik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığını təsəvvüfi aspektdə tədqiq olunmasında, klassik poetikaya dair dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında praktik əhəmiyyəti ola bilər. Dissertasiyanın ehtiva etdiyi materiallardan Şərq poetikasına dair xüsusi kurslarda, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədrisində istifadə etmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda 3-ü xaricdə olmaqla 14 elmi məqalə nəşr olunmuşdur. Ölkə daxilində və xaricdə keçirilən konfrans və simpoziumlarda çıxışlar edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işi giriş (16510 şərti işarə), (ümumilikdə 7 paragraf olmaqla) üç fəsil (I fəsil: 71331; II fəsil 74915; III fəsil 70602), nəticə (3649 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 237007 şərti işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi müəyyənləşdirilir, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları açıqlanır, müdafiəyə çıxarılan əsas müddələri sadalanır, tədqiqatın elmi yeniliyindən, nəzəri və praktiki əhəmiyyətindən bəhs edilir, işin aprobeiasyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiya işinin struktur və bölmələrinin ayrılıqda həcmi haqqında məlumat verilir.

I fəsil **“Sufi-təriqət ədəbiyyatı”** adlanır və 3 paragrafdan ibarətdir. Bu fəslin **“Təsəvvüv ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişaf tarixi”** adlı birinci paragrafında sufizmin ilk illərdən başlayaraq uzun zamanlar, öz mötəbərliyini qoruyub saxlamağından danışılır. Sufizm orta əsrlərdə İslam aləmində geniş yayılmış dini-fəlsəfi, mistik mənəvi-əxlaqi düşüncə və davranış sistemidir. Bu istilahın bir termin kimi mənşəyi və mahiyyəti barədə çeşidli yozumlar mövcuddur.

Zaman-zaman sufizmə müxtəlif təriflər verilmişdir. Lakin təsəvvüf tədqiqatçılarının da vurğuladığı kimi bu təriflərin heç biri onun mahiyyətini tam şəkildə ehtiva etmir. Təsəvvüf tarixində yeri böyük vəlilər sırasında olan Əbu Bəkir Şiblinin dediyi kimi, *“Təsəvvüf başı mərifətullah, sonu tövhid olan bir yolçuluqdur”*⁹

İslam mənbələrinin vermiş olduğu məlumatlara görə ilk sufilər kimi - Əbu Zərr əl-Qifari, Məşhur İslam səhabələrindən sayılan Xuzayfə ibn əl-Yəmən (vəfatı 656), Salman əl-Farsi (568-656), əl-Həsən əl-Bəsri (vəfatı 728), Malik ibn Dinar (vəfatı 748) Həsən əl-Bəsridən başqa isə İbrahim ibn Ədhəm (718-777), Cüneyd Bağdadi (vəfatı 909) və əl-Quşəyri (vəfatı 1072), Zunnün əl-Misri (vəfatı 854) və b. haqqında məlumat verilir¹⁰.

“Klassik Şərq ədəbiyyatında sufi meyilləri” adlı

⁹ Gürer D. Şibli, Ebu Bekir // TDV İslam Ansiklopedisi: [44 ciltte] / – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, – c. 39. – 2010 – s. 125. / URL: <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/39/C39012758.pdf>

¹⁰ Babayev, Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər) / Y.M.Babayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s. 104-107

paraqrafda müxtəlif mənbələrə istinad edərək sufizmə verilən bir sıra təriflər diqqətə çatdırılmışdır. Allahı dərk etməklə hikmət sahibi kimi tanınan sufilərin klassik Şərqi ədəbiyyatına təsirindən danışılmışdır.

Ümumilikdə götürmüş olsaq təsəvvüf Allaha gedən yol, fikir, idrak deməkdir. Belə ki, yaşadıkları dünyanın – kəsrət aləminin sınaq meydanı olduğu inancında olan sufilər ruhun yenidən Allahın dərəcəsinə qayıtması üçün bir yola yəni təriqətə üz tuturlar. Buna görə də ilk vaxtlardan Şərqi bu məqsədlə bir çox sufi təriqətləri yaranmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, təriqət sözünün mənası ərəbcə yol deməkdir və hər bir sufi bu yolda öz mənəvi qüdrəti və istedadı müqabilində müəyyən məsafə qət edə bilir. Bu yolda irəliləmək bir mənəvi haldan digər üstün mənəvi hala keçməkdir. Sufizm məhz bu yolla qısa bir zamanda başqalarına yol göstərə biləcək qüdrətə, təcrübəyə sahib bir çox böyük şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Zaman keçdikcə şeyx, mürşid və pir adlanan bu cür mütəsəvvüflərin ətrafında çox sayda müridlər birləşmişdir. Şeyx Saffet Yetkin belə qeyd edir: *“Hicrətin ikinci əsrinin ortalarından etibarən Şamda, daha sonrakı dövrlərdə isə İraqda və Xorasanda belə bir cəmiyyətlər meydana gəldi. Belə ki, əldə olan məlumatlara görə ilk sufi zaviyyəsi Kufəli Əbu Həşim (vəfatı 779) tərəfindən Şamda qurulmuş və ilk “sufi” ləqəbi də Əbu Həşimə verilmişdir”*¹¹

I fəslin III paraqrafı **“Azərbaycanda sufilik və sufi ədəbiyyatı”** adlanır. Azərbaycanın Qərb ilə Şərqi birləşdirən ticarət yollarının əsas qovşaqlarından birində yerləşməsi, buranın həm coğrafi, həm mədəni, eyni zamanda hərbi-strateji əhəmiyyətli məkan olması, İslamın ilk dövrlərindən (h.20-22/m.641-643) buranın müsəlmanlar tərəfindən fəth edilməsinə səbəb olmuşdur. İslam dini zaman keçdikcə yerli əhali tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu da danılmaz faktdır ki, burada yaşayan xalqın müsəlman olmasında ən böyük təsir göstərən amillərdən biri sufilik olmuşdur. Sufilərin xoşməramlı İslam anlayışının insanların qəlbinə təsir etdirmək xüsusiyyətini nəzərə alsaq, bu dinin qəbul edilməsində

¹¹ Yetkin, S.K. Muhyiddin-i Arabi ve Tasavvuf // – İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, – 1952. c. 4. – s. 117

təzyiqin tətbiq olunmadığını aydın görə bilər və sufiliyin əhəmiyyətini dərk etmiş olarıq.

Bu paraqrafda Əbu Hüseyn Dündari-Şirazi (vəfatı 964), İbn Bakuyyə Baba Kuhi, Hüseyn ibn Yəzdinyar, Əbu Həsən, Əbu Züra (vəfatı 1024), Əbu Abbas, Əbu Səid Abdal Bakuvi, Əbu Abbas Əhməd, Əxi Fərəc Zəncani (vəfatı 1065), Baba Fərəc, Xacə Məhəmməd Xoşnam, Səid Qasim oğlu Bərdəi və s. kimi Azərbaycan sufilərindən bəhs edilmişdir.

Azərbaycanda təsəvvüfün tarixinə dair mənbələrə nəzər salsaq, burada sufi hərəkatlarının X əsrdən başladığının şahidi olarıq. Sufiliyi tədqiq edən tarixçilərin “təsəvvüf dövrü” adlandırdıqları bu tarixə aid kitablarda azərbaycanlı sufilərin adlarına rast gəlirik.

Təsəvvüf dövrünün ilk sufiləri dini hiss və duyğularını əsasən qısa cümlələr formasında ifadə edir və şeirə çox diqqət yetirmirdilər. Odur ki, sufi ədəbiyyatında meydana çıxan ilk əsərlər nəsr formasındadır. İlk sufi əsərləri ərəbcə yazılırdı. XI əsrdən etibarən fars, XIII əsrdən isə türk dilinin təsəvvüf ədəbiyyatının dili olduğu nəzərə çarpır. XI əsrdən başlayaraq təkkə ədəbiyyatı divan ədəbiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Divan şairlərinin əksəriyyəti sufi meyilli olmuşlar. Bu əsrdən etibarən farsca şeirlərdə təsəvvüfün təsirinin tədricən artdığı müşahidə edilir. Klassik Şərq ədəbiyyatında təsəvvüf şeirini ilk dəfə meydana gətirən Əbu Səid Əbulxeyr (967-1094) olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə farsca yazan sufi şairlər içərisində Sənai (1080-1131), Fəridəddin Əttar (1136-1221), Mövlana Cəlaləddin Rumi (1207-1273) kimi böyük dühalar yetişmişdir.

İslam mədəniyyətinə elm, fəlsəfə, sənət və başqa sahələrdə töhfələr verən azərbaycanlı alimlər, mütəfəkkirlərlə yanaşı, sufi ədəbiyyatıyla məşğul olan görkəmli şəxslərin də müstəsna xidmətləri olmuşdur. Belə ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatında Babakuhi Şirvani, Fəzlullah Nəimi, Mahmud Şəbüstəri, İmadəddin Nəsimi, Dədə Ömər Rövşəni, İbrahim Gülşəni, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Əbülqasim Nəbati, Həməzə Nigari və digər sufi şairlər ölməz əsərlər yaratmışlar. Azərbaycan sufiləri arasında ilk

dəfə divan tərtib edən sufi Babakuhi Bakuvi (934-1074) olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində anadilli poeziyanın ilk qəzəl müəllifi kimi tanınan İzzəddin Həsənoğlu (XIII əsr) da tanınmış sufi şeýxlərindən hesab edilir.

XV əsr sufi mütəfəkkiri və ədibi Seyid Yəhya Bakuvi də bunlardan biridir. Onun günümüzədək əlyazma şəklində gəlib çatmış əsərlərdən ən önəmlisi “Şəfaül-əsrar”dır. Bu əsər İslam təsəvvüf ədəbiyyatı üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi qədər Azərbaycan sufi ədəbiyyatı üçün də qiymətli bir xəzinədir. Böyük sufi məktəbi olan xəlvətiliyin baş əsəri olaraq da xüsusi önəmə malikdir.

II fəsil **“XV əsrdə Azərbaycanda sufi ədəbiyyatı və görkəmli nümayəndələri”** adlanır. **“XV əsrdə Azərbaycanda ictimai-siyasi, ədəbi mühit”** adlı I paragrafında yaranması Fəzlullah Nəimiyyə, yayılması və klassik poeziyadakı təsir gücü dahi filosof-şair İ. Nəsimiyə aid olan hürufizmdən, hürufiliklə sufizmin oxşar və fərqli cəhətlərindən danışılmışdır.

Sufizm İslam dininin ehkamları çərçivəsində yaranmış və dinə xidmət növü olaraq inkişaf etmiş, sonralar bir sıra təriqətlərə bölünmüşdür. Təriqətlərdən danışarkən onu da qeyd etməliyik ki, orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında sufi dünya görüşünün təbliği ilə bərabər, hürufi ideyası geniş şəkildə əks olunmuşdur. Bunu hürufizmin banisi Fəzlullah Nəiminin azərbaycanlı olması ilə əlaqələndirmək olar. Doğrudur, hürufizm təlimindən bəhs edən kitablar fars dilində yazılsa da, azərbaycan dilində yaranan poeziya cərəyandan mükəmməl surətdə ədəbi ifadə vasitəsi kimi istifadə edilmişdir.

*“Hürufiliyin banisi Nəimi 1486-cı ildən hürufi cərəyanını geniş şəkildə yaymağa başlamışdır. Onun hürufilik haqqındakı təlimləri “Cavidannamə”də şərh olunmuşdur”*¹²

Hürufizm fəlsəfi-siyasi cərəyandır. Fəlsəfəsinin əsasında insan konsepsiyası duran hürufizmin sosial amilləri Teymur (1336-1405) istilalarından doğan cəhalət və vəhşət olmuşdur.

¹² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cildə] / Red. H.Araslı, M.Quluzadə, M.C.Cəfərov – Bakı: AzSSR EA, – c. 1. – 1960. – s. 216.

Hərflərin müqəddəsliyinə inanan, kainatın sirlərini hərflər əsasında izah edən bu təriqətin əsas mahiyyətini bəşəriyyəti cəhalətdən qurtarmaq ideyası təşkil edir. Hərflərin müqəddəsliyinə inam hürufizmlə başlamır. Hürufilikdən əvvəlki təriqətlərdə də bu inam mövcud olmuşdur.

*“Hürufizm təkcə hərflərin müqəddəsliyi əsasında qurulmamışdır. Hürufilər hərflərin sirləri ilə kainat sirlərini açmağa can atırlar. Onlar hərflərin sirlərini insan ilə bağlayırlar. Hərflərin insan üzündə təzahür etdiyini deyərək, bütün sirlərin məzhəri olan insan üluhiyyətini təsdiq edirlər”*¹³.

“XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında sufizmin nümayəndələri və onların əsərləri” adlandırılan II paraqrafda tədqiqat obyektini kimi seçilmiş XV əsr sufi şairləri – Seyid Yəhya Bakuvi, Dədə Ömər Rövşəni, Şeyx İbrahim Gülşəni, Xəlili, Mirzə Cahənşah Həqiqi, Nemətullah Kişvəri, Əfsəhəddin Hidayət və Həbibinin yaradıcılığında sufi görüşlərinin tədqiq tarixini əhatə edir. Bununla belə, böyük Nəsimi yaradıcılığının bir qismi XV əsrə təsadüf etdiyindən və əvvəlki paraqraflarda da qeyd edildiyi kimi XV əsr şairlərinin yaradıcılığına Nəsimi irsinin bilavasitə təsiri olduğundan onun da ədəbi irsinin tədqiq tarixindən bəhs olunmuşdur. Dahi Azərbaycan filosof-şairi İmadəddin Nəsimi haqqında ilk məlumat verən mənbə böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin “Nəsayimül-məhəbbə” və Əmir Kəmaləddin Hüseyninin “Məcalisül-üşşaq” adlı təzkirələridir. Şair haqqında sonrakı dövrün bir çox təzkirələrində də bəhs olunmuşdur. Bunlardan Qəstəmonili Lətifinin “Məşahir-üş-şüəra”, Aşıq Çələbinin “Təzkirət-üş-şüəra və “Məşair-üz-züəra”, Həsən Çələbinin “Təzkirət-üş-şüəra” Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”, Gelibolulu Alinin “Künhül-əxbar”, Bursalı Məhməd Tahirinin “Osmanlı müəllifləri” və başqalarını misal göstərmək olar.

Avropa mənbələrində də Nəsiminin tədqiqi ilə bağlı məlumatlara rast gəlinir. Bu barədə ilk addım alman şərqsünası Hammer Purqştalla məxsusdur. O, türk təzkirəçilərinin

¹³ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cildə] / Red. H.Araslı, M.Quluzadə, M.C.Cəfərov – Bakı: AzSSR EA, – c. 1. – 1960. – s. 136.

əsərlərindən istifadə edərək, şairi Avropa ədəbi mühitinə tanıtmışdı. Avropa şərqşünaslarından Dorn, Gibb, Frans Babinger, Alessio Bombacı da Nəsimi barədə tədqiqat işləri aparmışlar.

Azərbaycanda böyük şairimizin tədqiqində ilk addım XX əsr ədəbiyyatşünası Firudin bəy Köçərliyə məxsusdur. 1923-cü ildə Salman Mümtazın “Maarif və mədəniyyət” jurnalında Nəsimi haqqında məqaləsi çap olunmuş, 1926-cı ildə isə o, şairin “Divan”ını nəşr etdirmişdir. 1937-ci ildən etibarən Həmid Araslı Nəsimi yaradıcılığının tədqiqi ilə bağlı bir sıra işlər görmüşdür. Nəsimi yaradıcılığının fəlsəfi mahiyyəti Zümrüd Quluzadə tərəfindən araşdırılmışdır.

Dahi şairin 650 illiyi münasibəti ilə 2019-cu il “Nəsimi ili” elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq Nəsimi irsi yenidən incələnməmişdir¹⁴. Nəsimi əsərlərinin qayəsi bir çox alimlərimiz tərəfindən tədqiqə cəlb olunmuşdur¹⁵.

III – “**Sufi mətnlərində rəmz və simvollar**” adlanan fəsil özündə iki paragrafı ehtiva edir. I paragraf “**Sufi rəmz və simvolları nəzəri aspektdə**” adlanır. Tədqiqatçılar tərəfindən VII əsrin sonu, VIII əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş qeyd edilən sufizmin yaranışı, inkişafı, ədəbiyyata təsiri barədə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bəzən sufizmin kökündə İslam dinindən başqa buddizmin, atəşpərəstliyin, xristianlığın dayandığını, neopifaqorçuluğun, neoplatonçuluğun da ünsürlərin olduğu qeyd olunur. Lakin Cavad Nurbaxışın sözü ilə deyilsə, Sufizm İslam konsepsiyasından kənar da yaşaya bilməz. Cüneyd Bağdadiyə görə “*Təsəvvüf haqqın səni səndən alması və özü ilə ehyə etməsidir. Sufi torpaq kimidir, hər fəna şey ona atıla bilər, lakin ondan sadəcə, gözəl şeylər çıxar. O, yer üzünü kimidir, üzərində yaxşı da, pis də yaşayır, o hər şeyi kölgələyən bulud, yer üzünü sulayan yağış kimidir*”¹⁶.

Sufizmdə ağılla dərk yoxdur. Həqiqətin dərk hiss və ilhamla

¹⁴ Nəsimi – 650, “Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün” mövzusunda İmadəddin Nəsiminin 650 illiyinə həsr edilmiş II Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları – Bakı: Elm, – 2019. – 376 s.

¹⁵ Əbədiyyət günəşi Nəsimi – 650, – Bakı: Zərdabi Nəşr, – 2019. – 352 s.

¹⁶ İz, M. Tasavvuf / İz.M. – İstanbul, – 1990. – s. 86.

olur. Dərketmənin üsul və vasitələri hiss, ağıl, müşahidə və müqayisədir. Bu yolla insan mərhələlərdən keçir, cilalanır. Dünyanın çirkablarından təmizlənir, kamil olur və ilkinliyə qayıdır. Həqiqəti yalnız kamilliyə çatan insan dərk edir. Bunun üçün şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət yollarından keçərək, meyil, istək, sevgi, eşq hissələrini qazanmaq lazımdır. Sufizmdə bu yollardan keçmək üçün xüsusi qaydalar mövcuddur. Bu qaydaları hər bir təriqət özünəməxsus olaraq inkişaf etdirir. Sufizmin mərhələlərini keçmək üçün bu təriqətlərin ümumi qanunları mövcuddur.

Həqiqətə gedən yolun mərhələlərinə məqamlar deyilir. Sufilərdən Əbu Nəsrî yeddi, İmam Qəzali doqquz, Nəcməddin Razi on yeddi, Mir Səyid Əli Həmədəni qırx, Nəcməddin Kübra on, Fəridəddin Əttar və Seyid Yəhya Bakuvi yeddi məqam göstərmişdir. Fəridəddin Əttarın göstərdiyi məqamların izahını verməklə sufizmdə həqiqətin dərkinə çatmaq üçün mövcud olan vasitələri ümumiləşdirək:

1. **Tələb** – bu məqamda salik bütün varlığı ilə Allah yolunun yolçusu olmaq istədiyini hiss etməlidir. Salik tələb edən olmalıdır. Yəni özü-özündə tələb hissini duymalıdır.

2. **Eşq** – Hədislərin birində deyilir: Kim məni axtarırsa tapır. Kim məni tapırsa tanıyır. Tanıyırsa sevir, sevirsə aşıqdır, o mənə aşıqdırsa, mən də onu sevirəm. Məni sevəni öldürürəm. Kimi ki, mən öldürürəm qanını da mən ödəyirəm. Ödədiyim qanı da mən alıram. Bu, sufünün sevgisi, eşqidir. Aşılıq tanrıya doğru gedən yolda pillədir.

3. **Mərifət** – həqiqətin dərki və sevgisidir. Sufizmdə mərifət eyni zamanda dörd mərhələdən üçüncüsüdür. Bu Allah sevgisinin hissidir.

4. **İstisna** – laqeydlikdir. Sufi öz içində o qədər zikr edir ki, ətrafa qarşı laqeyd olur.

5. **Tövhid** – dində Allahın təkliyinə inamdır. “Allah təkdir və şəriki yoxdur”. Allah tək olduğu üçün, salik də təklikdə olur və daim Allaha zikr edir.

6. **Heyrət** – Allah eşqindən heyrətə gəlmək. Bu vəcdədir. Vəcdə gəlmək üçün səmadan istifadə olunur .

Səma ərəbcə eşitmə, dinləmə olub, musiqi və poeziya yolu ilə yerinə yetirilən heyranlığa deyilir. Səma ilkin mənasında özündə musiqili əsərlərin ifası və dinlənilməsi mənalərini birləşdirir. Bu yolla musiqi sufilərin həyatına daxil olur. Səma zamanı öz mənini itirən şəxs hər səsdə Allahı eşidir. Bu səs Allahın dünyanı yaradarkən dediyi ol (“kun!”) sözüdür ki, vəcdə gətirən melodiyadan bu sədalar altında rəqs edən sufi o sözü eşidir. Səmada musiqi yaratmaq üçün ney, dəf, ud, qanun, rübab kimi alətlərdən istifadə olunur.

Səmanın təsnifatını verənlərdən Əbu Məhəmməd Şeyx Ruzbehan Baqli (1128-1209), Əbu Əli Dəqiqi onu adi adamlar üçün, seçilən adamlar üçün, seçilənlərin seçilənləri üçün, riyakarcasına, passiv, aktiv və s. kimi təsnif etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, səma yolu ilə Allahı dərk etmə fəna fillahın kiçik simvoludur. Yəni musiqi altında rəqs edən adam müxtəlif etaplardan keçərək özünü tam unudur və Allahı dərk edir. Lakin bu ölüm deyil, bayılma yolu ilə həyata keçir. Bu vəziyyətə gələndə qədər olan mərhələləri belə adlandırırlar:

Allahı xatırlama;
Özünü unutma;
Allahı düşünmə;
Vəcdə gəlmə;
Həyəcan və qəm.

Həyəcan və qəm vəcdin başlanğıcıdır. Vəcd ürəyin görmə və eşitməsidir. Ürəyi ilə görüb eşidən şəxs Allahın varlığından vəcdə gəlir. Müxtəlif sufilər səmanı Allahı tanıma, dərk etmə, sirlərinə bələd olma, dua etmə kimi qiymətləndirilər.

7. **Fəqrü fəna** sufizmdə haqqa gedən yolun son pilləsidir. Bu pillə yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün təsnifatlarda son yerdə, elə bu adla durur. “Fəqri” bir çox sufilər ayrı mərhələ kimi də qeyd edirlər. Fəridəddin Əttar son mərhələni “fəqrü-fəna” adlandırır. Fəqrü fəna hər şeydən imtina etmə və yox olma deməkdir. Bəqaya gedən yol fənadan başlanır. Bu dünyanın yoxluğu o dünyanın əbədiyyətidir. Təsəvvüflə bağlı ədəbiyatlarda fənanın üç növü göstərilir.

1. Fəna fiş-şeyx;

2. Fəna fir-rəsul;
3. Fəna-fil-Allah¹⁷.

Bu mərhələlərdən keçərkən təriqətin dörd dərəcəsi üzə çıxır:

- 1) Talib
- 2) Mürid
- 3) Salik
- 4) Vasil

“XV əsr Azərbaycan poeziyasında sufi rəmzlərinin əksi”

III fəslin II paraqrafıdır.

Bu paraqrafda sufi istilahlарının geniş şəkildə yer aldığı XV əsr Klassik Azərbaycan poeziyasında işlənən eşq, aşiq, vəsl, qəm, vəhdət, zünnar, büt, mütrib, div, can, qaş, simurq, bülbül, səma, hu və başqa rəmzlərin müxtəlif istinadlara əsasən açıqlamasını vermiş, bu dövr sənətkarlarının yaradıcılıqlarından gətirdiyimiz nümunələr əsasında təhlilə cəlb edilmişdir.

Eşq. “Təsəvvüfdə sevginin son mərtəbəsinə deyilir. Sufizmdə eşq ilahi nurdur. İlahi məhəbbət ağılın xidməti ilə əmələ gəldiyinə görə həqiqi sevgidir. Eşq sözünün açıqlanması mənbələrdə belə verilir ki, ərəbcə olan “عشق” (eşq) sözündəki “ع” hərfi haqqın elmi (tanınması), “ش” haqqa olan sevgi və şövq, “ق” isə haqqa yaxın olmağı ifadə edir. Sufilərin eşqi hər şeyi unutturur və intəhasızdır”¹⁸. Sufizmdə eşq iki yerə ayrılır: Həqiqi; Məcəzi. Həqiqi eşq – həqiqi gözəlliyə bəslənən eşqdır. “*Bu dünyəvi hisslərlə əlaqəsi olmayan, birbaşa Allaha ünvanlanan eşqdır*”¹⁹. Sufilərə görə, Allahı sevmək ona itaət etmək deməkdir. Fəxrəddin İraqinin dediyi kimi “İlahə-İlla-l-eşq”.

Məcəzi eşq isə ilahi gözəlliyin təzahürü olan dünyəvi varlıqlara bəslənən məhəbbətdir. Bu, ona görə məcəzi adlanır ki, ilahi sevginin yolu dünyəvi məhəbbətdən keçir. Belə demək olar ki, məcəzi eşq ilahi eşqin simvoludur. Sufizmdə eşq-ağıl təzadı

¹⁷ Eminoğlu, M. Kuran işığında kainat ve göklerin fethi / M.Eminoğlu. – Konya: Eminoğlu Yayınları, – 1979. – s. 208-209.

¹⁸ Yılmaz, N. Osmanlı toplumunda tasavvuf sufiler, devlet ve ulema / N.Yılmaz. – İstanbul: OSAN, – 2001. – s. 59.

¹⁹ Eminoğlu, M. Kuran işığında kainat ve göklerin fethi / M.Eminoğlu. – Konya: Eminoğlu Yayınları, – 1979. – s. 65.

mövcuddür. Seyid Yəhya Bakuvi və Dədə Ömər Rövşəni yaradıcılığında bu təzad belə əks olunur:

عقل را با عشق ناید کرد راست²⁰.

Ağlın eşq ilə işi düz gəlməz.

*Aşiqinin tut sözünə xoş qulağ
Dəprətübən eşq sözünə totağ
Eşq yaqın edicidir Tanrıya,
Əql xudadan edicidir irəğ²¹.*

*Eşq ilə bulan rəvan, pir isə olur cavan,
Ansız olub natəvan, Rüstəmi-Zal etməgil²².*

XV əsr şairləri içində eşq rəmzinə daha çox müraciət edən Şeyx İbrahim Gülşənidir. Onun yaradıcılığının bütün məqalarında eşqin əbədi və qüvvətli olduğu önə çəkilir. Şair ədəbiyyatda güc simvolu kimi işlədilən Rüstəm Zal obrazı ilə eşqin təsirini müqayisə edir və nəticədə qocaları belə cavanlaşdıran eşq olmadan mənəvi gücə sahib olmağın namümkünlüyünü vurğulayır.

*Eşqi murad edübən tərki-murad etmiyən,
Olubanı namurad eşq ilə uymaz bana²³.*

Göründüyü kimi, Gülşəninin bu qəzəli sufizmin ən üstün pilləsi olan aşiqliyə çatmaqdan ötrü seçilən eşq haqqındadır. Şairin fikrincə eşqi arzulayan bütün muradlardan özünü

²⁰ باکوی سید یحیی. غزلیات. مانيسا مراديه، 102b•2906

²¹ دیوان روشنی 115aƏYİ B – 778

²² Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk “Divan”ı. (İlkin qaynaqlar əsasında araşdırmalar və türk “Divan”ı əlyazmalarının müqayisəli mətninin transfoneliterasiyası): [2 cilddə] / A.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2012. – s.660.

²³ Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk “Divan”ı. (İlkin qaynaqlar əsasında araşdırmalar və türk “Divan”ı əlyazmalarının müqayisəli mətninin transfoneliterasiyası): [2 cilddə] / A.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2012. – s. 324.

kənarlaşdırmalıdır. Bunu bacarmayan şəxs arzusuna çata bilməz, yəni, sevdiyinə – Allaha qovuşa bilməz. Gülşəni bütün sufilərə məxsus olan bir fikri vurğulayaraq deyir: Eşqə düşən aşiq gərək canından və bu dünyadan keçib yalnız eşq barədə düşünsün. Eşq yolunda can verib, “fəna-fillah”a çataraq “bəqa-billah”a yetişsin.

*Ta aşiq olmayınca edüb pərəstişi-eşq,
Məşuqə irmək olmaz beləysə etiqadin²⁴.*

Rövşəni yaradıcılığından verilən bu nümunədə eşqin məramından danışılır. Əgər sufi eşqinin məqsədi Məşuqa çatmaqdırsa, təsəvvüfün etaplarını keçib aşiq olmağa çalışmalısən. Əks təqdirdə Allaha qovuşmaq istəyinə nail ola bilməzsən.

Eşq rəmzinin Kişvəri yaradıcılığında da maraqlı formada işlənməsinə rast gəlinir. O, eşq yolunun bəlalı olduğundan söz açır, lakin bu yolu sevərək seçənlərin Tanrı tərəfindən hiفز olunacaqlarına əmindir:

*Eşq yolunun bəlası çox,vəli hər kim ki,ol
Eşq ilə girdi bu yola Tanrı yaridür anun²⁵.*

Aşiq. “Təsəvvüfdə tutqun, düşkün, vurğun, həddindən artıq və ifrat dərəcədə sevən”²⁶. Dədə Ömər yaradıcılığında sözü gedən rəmzin xüsusiyyətləri təsvir olunmuşdur:

*Aşiq olan ney kimi nalan gərək
Udvəş hər dəm dili suzən gərək²⁷.*

116a, ƏYİ B – 778 دیوان روشنی²⁴

²⁵ Kişvəri. Əsərləri / tərt. ed. və ön söz. C.Qəhrəmanov – Bakı: Yazıçı, – 1984. – s. 44.

²⁶ Yücer, M.H. Osmanlı toplumunda tasavvuf / M.H.Yücer. – İstanbul: İnsan, – 2003. – s. 64.

²⁷ Musayeva, A. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar: [2 cildə] / A.Musabəyli. – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2003. – s. 278.

Gülşəni yaradıcılığında da bu istilahın xüsusi mənə tutumu vardır. Şair aşıqləri böyük mənəb sahibi hesab edir, onlara tənə vuranların dəli olduqlarını söyləyir:

*Aşiqə tən eyləyən əql ilə divanədəür
Ta ki anun halinə hərzəvü əfsanədəür²⁸.*

Qəzəllərinin birində isə mürşidi Rövşəni kimi aşıqlərin məziyyətlərindən danışır:

*Aşiq oldur ki, kəndü muradını tərək edüb,
Məşuqun muradı pəs anda hüsul ola²⁹.*

*Məşuqun vüsəlini hicr ilə istəyən,
Aşiq demin ki, adı onun bül-füzul ola³⁰.*

Həqiqi klassik poeziyada tez-tez rast olunan zahid-aşiq qarşılaşdırılmasından istifadə edərək, zahidin saxtakar, özünün hiylə bilməyən, sadiq aşiq olduğunu deyir:

*Təzvirü zərq zahidi-kəcrudən oldu faş
Mən rindi-aşiqəm, qəmi təzvir bilməzəm³¹.*

Seyid Yəhya Bakuvi əsərlərində bu rəmzin tərənnümü

²⁸ Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk “Divan”ı. (İlkin qaynaqlar əsasında araşdırmalar və türk “Divan”ı əlyazmalarının müqayisəli mətninin transfoneliterasiyası): [2 cilddə] / A.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2012. – s. 389.

²⁹ Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk “Divan”ı. (İlkin qaynaqlar əsasında araşdırmalar və türk “Divan”ı əlyazmalarının müqayisəli mətninin transfoneliterasiyası): [2 cilddə] / A.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2012. – s. 329.

³⁰ Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk “Divan”ı. (İlkin qaynaqlar əsasında araşdırmalar və türk “Divan”ı əlyazmalarının müqayisəli mətninin transfoneliterasiyası): [2 cilddə] / A.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2012. – s. 329.

³¹ Həqiqi. Seçilmiş əsərləri / tərt., müqəddimə və lüğətin müəll.: Ə. Rəhimov, L. Hüseyinzadə, Hacı Mail – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – s. 68.

aşağıdakı kimi verilmişdir:

عاشقان از جام وحدت می خورند
پیش بسوی جان جانان می پرند³².

*Aşıqlər vəhdət camından içərlər,
Sonra cananın ruhuna doğru uçurlar.*

Kişvəri yaradıcılığında da bu sufi rəmzinin əlamətlərindən danışılır. O, sufilərin istiqna halından istifadə edərək, əsl aşıqlərin düşüncələrində Allahdan başqa heç nə olmadığını təbliğ edir:

*Aşiq oldur kim, əgər düşsə fəna dəryasına,
Kişvəri tək bilməyə meyli-kənar etmək nolur³³.*

Səbr. “*Təsəvvüfdə başa gələn müsibətlərdən dolayı Allahdan başqa kimsəyə şikayətçi olmamaq. Təsəvvüf əhlinə görə, qul qarşılaşdığı sıxıntıni və bəlalərin verdiyi üzüntünü yalnız Allaha arz etməli və onun inayətini istəməlidir*”³⁴

XV əsr sufi şairi Xəlilinin “Firqətnamə”sində bu istiləh barədə belə deyilir:

*Nuş edüb, nişi fəraqi, ey Xəlili, səbri qıl,
Bir gün ola vüsləti-təbdil ilə asan fəraq³⁵.*

Xəlvətiyyə təriqətinin “piri-sani”si Seyid Yəhyanın fikrincə, səbr insanın hər iki dünyada ona kömək ola biləcək qazancıdır:

³²باکوی سید یحیی. غزلیات. مانيسا مراديه، 107a،2906

³³ Kişvəri. Əsərləri / tərt. ed. və ön söz. C.Qəhrəmanov – Bakı: Yazıçı, – 1984. –s. 24.

³⁴ Cebecioğlu, E. Tasavvuf terminləri və deyimləri sözlüğü / E.Cebecioğlu. –Ankara: Rehber, – 1997. – s. 529;

ص فرهنگ اصطلاحات عرفانی تهران / مقابل دانشگاه تهران، ۱۳۷۸، 120

³⁵ Musayeva, A. XV-XVI əsrlər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Xəlili “Firqətnamə”si (əlyazma qaynaqları əsasında araşdırma və mətn) / A.Musabəyli. – Bakı: Elm, – 2007. – s. 250.

درون صد بلا صبرش بود یاد
که در دو جهان عینش بود کار³⁶.

*Yüz bəla içərisində səbri yardımçı olar ki,
Hər iki cahanda qazancı budur.*

Şeyx İbrahim Gülşənindən gətirdiyimiz aşağıdakı poetik nümunələrdə isə səbrsiz eşq yolunu başa vurmağın mümkün olmadığı fikri önə çəkilir.

*Gərəkdir talibə səbrü təhəmmül,
Kol yola girənə uyumaq olmaz³⁷.*

*Gərək eşqün yolundan xeyrü təmkin,
Ki, ol yol talibinə irmək olmaz³⁸.*

Qəm. “Təsəvvüfdə məşuqunun tələbi və ona qovuşmaq məqsədi ilə tam çalışması (himmət göstərməsi), aşıqın məşuq yolunda çəkdiyi sıxıntılar”³⁹.

*Kişvəri qaçmaz qəmindən necə kim, var canı kim,
Yüz çevirməz ləşkəri sultanidən ehsan görüb⁴⁰.*

Kişvəriyə görə, nə qədər ki, canında taqət var, aşıq olan kəs

³⁶ باکوی سید یحیی. منازل العاشقین. مانيسا مراديه 66a،2906

³⁷ Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk “Divan”ı. (İlkin qaynaqlar əsasında araşdırmalar və türk “Divan”ı əlyazmalarının müqayisəli mətninin transfoneliterasiyası): [2 cildə] / A.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2012. – s. 485.

³⁸ Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk “Divan”ı. (İlkin qaynaqlar əsasında araşdırmalar və türk “Divan”ı əlyazmalarının müqayisəli mətninin transfoneliterasiyası): [2 cildə] / A.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2012. – s. 495.

³⁹ Cebecioğlu, E. Tasavvuf terminləri və deyimləri sözlüğü / E.Cebecioğlu. – Ankara: Rehber, – 1997. – s. 223; Göyüşov, N. Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri / N.Göyüşov. – Bakı: Tural-Ə Nəşriyyat Poliqrafiya mərkəzi, – 2001. – s.56.

⁴⁰ دیوان کشوری – 27، ӨYİ M – 3b

sevdiyinin qəmindən qaçmamalıdır. Çünki qəm aşiqə Allahın ehsanıdır.

*Səndən nə qəm kim, ey buti-can, yetər mana,
Aləmdə şadəm ol qəm ilə, bu yetər mana*⁴¹.

Hidayət yaradıcılığından nümunə gətirilən bu beytdə bütün – Yaradanın aşiqə qəm yetirməsindən danışılır. Lakin həmin qəm ona bu aləmdə şadlıq verir və aşiq belə şadlığı bütün ömrü üçün ən qiymətli məfhum hesab edir.

Dədə Ömər Rövşəni yaradıcılığında qəm simvolunun ifadəsi belə təzahür edir:

*Biz eşq qəminə şadkamız,
Candan şəhi-eşqə xoş qulamız*⁴².

*Şaha, qəmində çü düşdü bəyani-eşqə könül,
İrişdi mərtəbeyi-laməkani-eşqə könül*⁴³.

Beytin mənası belədir ki, ey şah, könlüm sənin qəmində eşq bəyanına ki düşdü, laməkani-eşq mərtəbəsinə çatdı. Can sənin vüsəlindən əbədi həyat tapdığı üçün mənzili əbədi eşq oldu. Həqiqinin bu şeiri sufi salikinin fənadən bəqaya (yoxluqdan varlığa) gedən uzun yolunu cizgiləyir: İnsan dünyaya gəlir. Vəhdətdən aralı düşür. Aşiqindən ayrıldığı üçün qəm çəkir. Bu qəm onun eşqini artırır. Eşqə aludə olma onu ən yüksək mərtəbəyə çatdırır. Bu dünyadan üz çevirməklə, əsl sadıq aşiq olan salik vüsəl məqamına yetir. Nəhayət əbədiyyətə – bütün ömrü boyu can atdığı ölməz eşqə qovuşur.

Mütrib. “*Haqq yolunun yolçularına rəhbərlik edən rəbbani*

⁴¹ Hidayət. Əsərləri // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Elmi arxiv fondu, 110 a. – 1981-84.– s.17.

⁴² دیوان روشنی 778 – 103aƏYİ B

⁴³ Həqiqi. Seçilmiş əsərləri (qəzəllər və rübailər) / tərt., müqəddimə və lüğətin müəll.: Ə. Rəhimov, L. Hüseyinzadə, M.Əliyev – Bakı: Yazıçı, – 1986.– s. 59.

alim, rəmzləri açaraq, ariflərin könuillərini ilahi nurla dolduran kamil mürşid”⁴⁴. Nəsimi yaradıcılığına müraciət edək:

*Sun saqiya, kasən rəhiq, çal mütriba, eşq əzgüsün
Kim, məst olan bu badədən qəltanü həm heyran gərək⁴⁵.*

Şair burada mütrib sözünü rəmzin daşdığı mənaya uyğun olaraq kamil mürşid anlamında işlədərək deyir: Eşq badəsini doldur, eşq nəğməsini səsləndir, çünki Haqq yolunun salıqları gərək eşq bələnib heyran olsunlar.

Rövşəni yardıçılığında mütribin hər zaman haqq söz danışmaq xüsusiyyəti nəzərə çətdirilir:

*Mütrib nə ki, der isən de, xoşdur,
Biz həq sözə cümlə guşü huşuz⁴⁶.*

Simurq. “*Təsəvvüfdə zahirən görünməyən eşq və haqqın mərifətini anlayan kamil insan*”⁴⁷. Təsəvvüfi poeziyada bu rəmzin mütləq varlığı – Allaha işarə kimi işləndiyini də görürük.

Nəsimi yaradıcılığında bu rəmzin müxtəlif mənalarda işlədilməsinə rast gəlinir.

*Könlüm quşu əsfəldədir, vəqt oldu pərvaz eyləyə,
Simurği-Qafə qürb olan ərş üstünə cövlan gərək⁴⁸.*

Bu beytdə şair könlünün Allah məqamına yüksəlməyə hazır

⁴⁴ Uludağ, S. Tasavvuf terminləri sözlüğü / S.Uludağ. – İstanbul: Marifet yayınları, – 2000.– s. 347.

⁴⁵ İmadəddin Nəsimi. İraq divanı / tərt. ed. Q.Paşayev – Bakı: CBS-PP, – 2018. – s. 212.

101bƏYİ B – 778 دیوان روشنی⁴⁶

⁴⁷ Cebecioğlu, E. Tasavvuf terminləri və deyimleri sözlüğü / E.Cebecioğlu. – Ankara: Rehber, – 1997. – s. 574; Göyüşov, N. Təsəvvüf anımları və dərvişlik rəmzləri / N.Göyüşov. – Bakı: Tural-Ə Nəşriyyat Poliqrafiya mərkəzi, – 2001.– s. 168.

⁴⁸ İmadəddin Nəsimi. İraq divanı / tərt. ed. Q.Paşayev – Bakı: CBS-PP, – 2018. – s. 137.

olduğunu bəyan edir.

Arif. *“Allahın şühdiyyət məqamına qaldırdığı kamil insandır ki, öz sifət və mahiyyətinin dərkinə ona çatdırmışdır. Bu məqamda ariflər üçün Allahın dərki elm və mərifət yolu ilə deyil, hiss və ilhamla olur”*⁴⁹.

Şeyx İbrahim Gülşəni ariflik məqamına yetməkdən ötrü səbrin vacibliyini xatırladır və bunun üçün xəlvəti məskən etmənin şərt olduğunu nəzərə çatdırır:

*Arif odur ki, xəlvət edə guşəgir olub,
Rövşən gözü kibi nəzər içrə həmul ola*⁵⁰.

Cahanşah Həqiqiyə görə arif gizli xəzinənin sirlərindən agah olan şəxsdir. Vəhdətin arifi adlandırdığı məqam sahiblərini nəfslərinə üstün gəldiklərinə görə qazilik mərtəbəsində görür:

*Sirri-hikmət künti kənzin razıdır,
Arifi-vəhdət onun dəmsazıdır,
Eşqbazi beh ze şətrəncbazıdır,
Nəfsini qət eyləyənlər qazıdır*⁵¹.

Dissertasiya işində təhlilə cəlb etdiyimiz təsəvvüfi simvollar sufi poeziyasında işlənmiş yüzlərlə istilahlardan seçmələrdir. Avtoreferatın həcmi nəzərə alaraq burada nümunə kimi bəzi təhlilləri göstərməyi lazım bildik. Sufi istilahlarının geniş şəkildə yer aldığı XV əsr Klassik Azərbaycan poeziyasında işlənən rəmzləri təhlil edərkən bəzi təsəvvüf anlaylarının daha çox (eşq, aşiq, vəsl, qəm, vəhdət, zünnar, büt və s.) bəzilərinin nisbətən az (mütrib, div, can, qaş, simurq, bülbül və s.), bir neçəsinin isə daha

ص 49 فرهنگ اصطلاحات عرفانی تهران / مقابل دانشگاه تهران، 1378، 525

⁵⁰ Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk “Divan”ı. (İlkin qaynaqlar əsasında araşdırmalar və türk “Divan”ı əlyazmalarının müqayisəli mətninin transfoneliterasiyası): [2 cildə] / A.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2012.– s. 329.

⁵¹ Həqiqi. Seçilmiş əsərləri / tərt., müqəddimə və lüğətin müəll.: Ə. Rəhimov, L. Hüseyinzadə, Hacı Mail – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – s. 123.

az (səma, hu və s.) işlədilməsinə təsadüf edildi. Bu da sufi rəmzlərinin daşdıqları mənə yükünə və bu istilahlara müraciət edən söz sənətkarlarının dünyagörüşünə, yanaşma tərzinə görə fərqlənir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat işindən əldə olunmuş nəticə və qənaətlər öz əksini tapmışdır.

Apardığımız tədqiqat bunu deməyə əsas verir ki, əldə edilən ilk yazılı ədəbiyyat nümunələrindən üzü bəri Azərbaycan poeziyasının ruhuna hopmuş təsəvvüf özünü XV əsr mətnlərində daha dolğun şəkildə göstərir. İstər sufi terminlərinin, istərsə də poetik ifadə və vasitələrin işlənməsi baxımından XV əsrə aid olan ədəbiyyat nümunələri Azərbaycan dilinin zənginliyinin göstəricisidir.

Dissertasiyada aparılmış araşdırma aşağıdakı ümumi qənaətə gəlməyə imkan verir:

1. XV əsr poetik sufi mətnləri əlyazma qaynaqları əsasında araşdırılaraq, mənbələrdə təsəvvüf mahiyyətli şeirlərin mövcudluğu, onların üzə çıxarılması, təsəvvüf poeziyasının yaranmasında rolu olan ədiblərin bədii irsinin tədqiq tarixi barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

2. Sufizm cərəyanının müxtəlif təriqətlərə bölünməsi məlumdur. XV əsr müəlliflərindən bəzisi Xəlvətiyyə təriqətinin nümayəndələri olduğundan, dissertasiyada bu təriqətin poeziyada əksi daha qabarıq nəzərə çatdırılır. Sührəverdidən Pir Ömərə qədər mövcud olmuş Xəlvətiyyə təriqətinin ümumi qanun və qaydaları bu təriqətin görkəmli nümayəndəsi Seyid Yəhya Bakuvi tərəfindən sistemləşdirilmişdir. Bir çox əsərlərində nəzəri müddəalarla çıxış edən müəllif eyni zamanda, əsərlərində sufizmin poetik tərənnümünə də geniş yer verilmişdir.

3. Dissertasiyada istinad olunan ikinci Xəlvətiyyə təriqəti nümayəndəsi, poeziyaya filosof təbirincə yanaşan Dədə Ömər Rövşəni yaradıcılığının əsasını təşkil edən məsnəvilərinin bədii məziyyətləri təhlil edilmişdir.

4. Xəlvətiyyə silsiləsinə daxil olan növbəti nümayəndə Şeyx

İbrahim Gülşəni yaradıcılığında ilahi eşqin fəlsəfi mahiyyətinin açılmasına və şairin yaradıcılığında xüsusi mahiyyət kəsb edən mürid-mürşid münasibətlərinin şərhinə geniş yer verilmişdir.

5. XV əsr sufi şairləri içərisində Xəlili yaradıcılığı uzun müddət tədqiqatdan kənar qalmış, yeganə iri həcmli əsəri olan “Firqətnamə” məsnəvisinin əldə olmaması şair haqqında yanlış elmi qənaətlərlə nəticələnmişdir. İlk dəfə professor Azadə Musayevanın ciddi səyi nəticəsində üzə çıxarılan bu abidə ilə Xəlili irsinin köklü şəkildə araşdırılması üçün tədqiqatçılara imkan yaradılmışdır.

6. XV əsr sufi poeziyasında xüsusi yer tutan, yaradıcılığı etibarilə sufi xirqəsində hürufi mahiyyətli dünyagörüşün tərənnümçüsü olan Cahanşah Həqiqi yaradıcılığına dahi Nəsimi irsinin təsiri üzə çıxarılmışdır.

7. Dissertasiyada Həbibli irsinin tədqiqi ilə bağlı münasibətlərə xüsusi diqqət yönəldilmişdir. Mənbələrdə bu günədək elm üçün qaranlıq qalan Həbibinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi məqamlar klassik poeziyamızın tədqiqini yanlışlıqlarla nəticələndirdiyinə görə, bu məsələnin ətraflı tədqiq edilməsinə böyük ehtiyac vardır.

8. Nemətullah Kişvəri yaradıcılığı əsasında XV əsr poeziyasına Nəvai təsiri və yazılı ədəbiyyatımızın folklor ilə əlaqəsi üzə çıxarılmış, eyni zamanda şairin təsəvvüfi mahiyyətli şeirləri tədqiqata cəlb olunmuşdur.

9. XV əsr sufi poeziyasında özünəməxsus yer tutan Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığında sufi meyilləri aşkarlanaraq təhlil edilmişdir.

10. XV əsr təsəvvüf ədəbiyyatı bədii məziyyətləri etibarilə, Azərbaycan ədəbi dilinin yüksək zirvəyə qalxma məqamıdır. Bu dövr sənətkarları öz bədii təxəyyülü sayəsində Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirmişlər. Buna görə də onların yaradıcılığında təzahür olunan bədii təsvir və ifadə vasitələrinin araşdırılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

11. Tarixi mərhələ etibarilə bütöv bir dövrü təsəvvüfi poeziyanın tərənnümünə həsr olunan Azərbaycan klassik ədəbiyyatının öyrənilməsi üçün nəzəri məlumatlara istinad etmək zəruridir. Odur ki, tədqiqat işində sufizm nəzəriyyəsinə bir qədər yer

vermək vacib sayılmışdır. Sufilik mahiyyət etibarilə uzun müddət təsiri altında yaşadığımız Sovet imperiyasının ideologiyasına zidd olduğundan, nəzəriyyə kitablarında özünə lazımınca yer ala bilməmişdir. Ədəbiyyatşünaslığımıza vurulmuş bu zərbədən qurtulmaq üçün sufizm nəzəriyyəsinin öyrənilməsi qarşıya məqsəd şəklində qoyulmalıdır.

12. Sufi poeziyasının dərinliyini rəmzlər sistemi təmin edir. Buna görə də XV əsr sufi poeziyası öyrənilərkən, onun əsas tərkib hissəsi sayılan təsəvvüf rəmzləri həm nəzəri aspektdə, həm də nümunələr əsasında şərh edilmişdir.

**Dissertasiyanın əsas elmi-nəzəri müddəaları və nəticələri
aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:**

1. Kişvəri yaradıcılığında atalar sözlərinin işlənməsi // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, – 2003, – s. 207-208.
2. Şeyx İbrahim Gülşəni yaradıcılığında mürid-mürşid münasibətləri // – Bakı: Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu, – 2003. №1-2 (24-25), – s. 109-111.
3. XV əsr poeziyasında sufi rəmzlərinin əksi // – Bakı: Pedaqoji Universitet Xəbərləri, – 2005. №2, – s. 53-58.
4. Суфизм и поэзия / – Москва: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, – 2009. №5, – с. 186-190.
5. Dədə Ömər Rövşəni yaradıcılığında dini motivlər // İslam həmrəyliyi elm və təhsildə: hədəflər və çağırışlar mövzusunda Respublika elmi konfransı, – Bakı: – 14 aprel, – 2017, – s. 171-174.
6. Hidayət yaradıcılığının XV əsr Azərbaycan poeziyasında yeri // BMU, Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Konfransı, – Bakı: – 5-6 may, – 2017, – s. 689-691.
7. Şeyx İbrahim Gülşəni yaradıcılığında sufizmin əksi // III Beynəlxalq Həmzə Nigari simpoziumu, – Şamaxı: – 17-18 may, – 2017, – s. 532-536.
8. Seyid Yəhya Bakuvi poeziyasında sufi rəmzlərinin əksolunması // – Naxçıvan: AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, – 2017. №3, – s. 60-65.
9. Влияние наследия Насими на творчество Мирзы Джаханшаха Хагиги // – Алма-Ата, Казахский Национальный Университет Имени Аль-Фараби Вестник Казну, Серия Востоковедения, – 2018. №1 (84), – с. 192-197.
10. XV əsr irfan poeziyasına Nəsimi irsinin təsiri // Əl-Fərabî 5-ci Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı, – Bakı: – 1-4 avqust, – 2019, – s. 25-29.

11. Kuran ayetlerinin İmadeddin Nesimi şiirlerine yansımaları // Karadeniz 2. Uluslararası sosyal bilimler kongresi, – Rize: – 23-25 ağustos, – 2019, – s.82-87.
12. XV əsr təsəvvüf poeziyasında mürid-mürşid münasibətləri / Avrasiya zirvəsi 5-ci Elmi Araşdırmalar və Aktual Problemlər konfransı – Bakı: – 16-19 dekabr, 2019, – s. 59.
13. XV əsr poeziyasında təsəvvüf rəmzlərinin əksi // Uluslararası Nevrüz kültür və medeniyet kongresi, – Bakü: – 22 mart, – 2020, – s. 469-476.
14. Azərbaycan təsəvvüf poeziyasında qəm rəmzi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2024. №2. – s. 465-472.

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 mart 2025-ci il tarixində saat 12:30 AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1073. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 117, Akademiya şəhərciyi, Əsas Bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 yanvar 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.12.2024

Kağız formatı: A5

Həcm: 41853

Tiraj: 100